
**ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА:
КОГАТО ГРЪМ УДАРИ, КАК ЕХОТО (НЕ) ЗАГЛЪХВА**

*Георги СТАНКОВ**

**HISTORICAL TRAUMA: WHEN A THUNDERSTORM STRIKES,
THE ECHO (DOES NOT) FADE AWAY**

Abstract: *The author introduces the concept of „historical trauma“ in the field of social sciences in Bulgaria. The text presents the main characteristics of the concept, several case studies, some open questions about the theoretical foundations and research methodology, as well as possible therapeutic, social and political applications. The paper contributes to the understanding of relationships among politics, history and psychology, as well as the psychological dimensions of historical processes.*

Key words: *historical trauma, historical trauma response, collective trauma, unresolved grief, transgenerational trauma, peace psychology*

ВЪВЕДЕНИЕ

Колективната памет е конструкт с особено място в социалните науки – пресечна точка на история, психология, антропология, социология, политология и др. Колективната памет представлява спомените на човешките групи за събития с централно значение за тяхната идентичност (Coman 2015). Споделените спомени за обща

* Авторът е социален и политически психолог, докторант в катедра „Публична администрация“ на СУ „Св. Климент Охридски“.

историческа съдба са основен фактор за изграждането и поддържането на колективната идентичност, давайки отговор на въпросите „Кои сме ние?“ и „Защо сме такива?“. Психологията изследва динамиката на колективните спомени за миналото – как се създават, оформят, преоформят, забравят и възобновяват след време, как общностите оформят и преоформят колективните спомени на своите членове и как се съотнасят спомените за миналото на отделния член на общността и спомените на общността като цяло (Hirst & Manier 2008).

Споделената памет се отличава със следните характеристики: втвърдява идентичността, има капацитета да реконструира миналото и да му дава смисъл според съвременната мисловна рамка на рефериране, формира културно наследство (включително чрез ритуали и символи), създава организация за предаването на това наследство, поражда задължение за опазване и поддържане на нормативен „Ние“-образ на групата, включващ ясна система от ценности, и съдържа рефлексивност по отношение на практиките, ритуалите и собствения образ на групата (Assmann 1995).

По този начин въпреки граматическата разлика между минало и сегашно време в психичната реалност миналото и настоящето не са отделни единици (Zerubavel 2003). Един от най-често срещаните сюжети на колективната памет и колективния наратив е за преживените страдания на общностно ниво – т.нар. „колективна травма“, която има редица проявления в живота на индивидите и на общностите. И както Audergon (2004: 20) казва, когато цели общности страдат от жестокост, травмата остава вплетена в тъканта на семейството, общността и обществото за поколения.

СЪЩНОСТ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА (ИТ)

Терминът „историческа травма“ е въведен през 1998 г. от Brave Heart & DeBruin, които я дефинират като „кумулятивна емоционална и психологическа рана през целия живот и през поколенията, произтичаща от силни групови травматични преживявания“ (Brave Heart 2003: 7). Независимо от контекста, в който се е развила историческата травма, изследователите откриват някои общи белези на явлението, чрез които се оформя цялостно разбиране за характера на явлението „историческа травма“.

Sotero (2006), базирайки се главно на изследвания на коренните американски народи, формулира четири основни допускания в теорията за историческата травма:

(1) Масовата травма се нанася умишлено и систематично от една подчиняваща и господстваща група спрямо друга, подчинена група.

(2) Травмата не се ограничава само до едно катастрофално събитие, а продължава дълго време.

(3) Травматичните събития отекват сред цялото население, създавайки универсален травматичен опит.

(4) Мащабът на травматизма прекъсва естественото прогнозируемо историческо развитие на населението, което води до наследство от физически, психологически, социални и икономически различия, които продължават през поколенията.

Теорията за историческата травма има три основни конструкта:

- преживения исторически травматичен опит;
- травматичните последици от преживения опит; и
- предаването на историческата травма през поколенията

[Sotero 2006: 95].

Последният конструкт обяснява наличието на поведенчески и емоционални последици от травмата в следващи поколения, които не са преживели пряко травмиращите събития и не са изпитали първичната травма. Hirsch (2008) нарича този механизъм „постпамет“ и го използва, за да обясни как спомените и историите за холокоста се разказват от хора от второ или следващо поколение. Според разбирането за постпаметта поколенията след онези, които са преживели колективна травма, „запомнят“ преживяванията на предшествениците си чрез истории, образи и поведения, сред които са израснали, но тези преживявания са им били предадени толкова дълбоко и емоционално, че са станали сякаш техни собствени спомени. Така масовата травма от миналото „оформя вътрешната представа за реалността на няколко поколения, превръщайки се в несъзнателен организиращ принцип, предаван от родителите и интернализиран от техните деца, и представлява матрицата, в която протича нормалният конфликт в развитието“ (Danieli 2007: 69 – 70).

И ако за групата, която е причинила травмата или е получила предимство в резултат на определена форма на насилие и потисничество, е по-лесно да забрави извършеното или да го вплете в своя разказ в положителна светлина,¹ без да отчита историята на

¹ Например завладяването на Америките от испанците и британците, на Балканите – от османците, или на Сибир – от руснаците, са били повод за гордост за победителите и част от техния героичен национален разказ независимо от тежките човешки, културни и исторически загуби на победените.

другата страна, и да продължи напред, за пострадалата група това не е така.² Угнетената група, която е претърпяла травмата от страна на доминиращата група, може да се почувства „заклучена“ в историята и неспособна да я надмогне (Audergon 2004: 21).

В резултат на това дори третото и четвъртото поколение на оцелели от геноцид могат да носят последствията от преживяното и се превръщат в един вид „контейнери“ на своето историческо наследство (König & Reimann 2018). Brave Heart & DeBruyn (1998) твърдят, че историческата травма се проявява чрез различни поведенчески и емоционални симптоми, които те наричат „отговор на историческата травма“. Наред с психологическите прояви на посттравматичния стрес те разглеждат високите стойности на самоубийства, убийства, смъртни случаи при злополуки, домашно насилие, насилие над деца и алкохолизъм, както и други социални проблеми на коренните народи на Северна Америка като пряко следствие от „хронична травма и неотработена мъка през поколенията“, наложена им от европейското завоевание на Америка (Brave Heart & DeBruyn 1998: 60). Нещо повече, според тях историческата мъка на потърпевшите индианци не е разпозната и призната като мъка от обществото на белите – феномен, който те наричат „непризната скръб“, водещ до засилване на емоционални реакции, като гняв, вина, тъга и безпомощност. Концепцията за непризната скръб обяснява наличието на неотработена мъка сред американските индианци – отхвърлянето на практиките на скър-

² Може би единственото изключение за нация, която не забравя (и не е оставяна за забрави) своето минало злодеяние, е Германия. В своето есе от 1946 г. „След катастрофата“ Carl Jung първи използва израза „колективна вина“ за германците в желанието си да направи рефлексия на случилото се по време на нацисткия режим в Германия. Тогава той заявява експлицитно: „Ако германецът възнамерява да живее в добри отношения с Европа, той трябва да е наясно, че в очите на европейците той е виновен човек“ (Carl Jung 1978: 197). Това има обяснение: германците са победената страна във Втората световна война и понасят моралните последствия за извършения холокост над европейските евреи. Непосредствено след войната победителите намират различни начини да напомнят за зверствата в концлагерите, да изобличат вината и да насърчат поемането на отговорност. Така например съюзниците разпространяват множество плакати със снимки от концлагери и надписи, като „Тези зверства са ваша грешка!“ (Diese Schandtaten: Eure Schuld!) (Olick 2003). Дори можем да допуснем, че след колективната вина на съвременниците на холокоста по-късно в Германия се развива „историческа вина“, точно както след колективната травма на оцелелите евреи следващите поколения имат „историческа травма“. Но в останалите случаи, когато победителят е причинил травма, като че ли е валидно правилото „Победителите не ги съдят“ и отговорността за извършените жестокости и неправди лесно и бързо се забравя и/или потулва от извършителите.

бене за загуба, характерни за тяхната култура, води до невъзможност за тяхното преработване и оттам – до появата на неотработена мъка поколения наред (Brave Heart & DeBruyn 1998: 67). Подобна позиция – че е необходимо публичното и политическото признаване на преживяното от потърпевшите народи страдание, за да се постигне възстановяването от травмата на индивидуално и групово ниво – изразяват и други изследователи.³

Така можем да заключим, че ИТ произлиза от колективната травма и е пряко свързана с колективната памет, която носи представата и самовъзприемането на групата за собствената идентичност и история. За разлика обаче от колективните травми, свързани с природни бедствия и трагични инциденти, като наводнения, потъването на кораба „Естония“ през 1994 г. или ядрените аварии в Чернобил през 1986 г. и във Фукушима през 2011 г., корените на историческата травма са в отношенията на насилие между групи и общности, при които една група подчинява друга група (Sotero 2006: 99). Трансгенерационният компонент на травмата гарантира нейното продължително въздействие върху потърпевшата група дори поколения след случването на травматичните събития. Следващите поколения преживяват травматизацията на миналото чрез съхранената колективна памет, общностния наратив и предаваните устни традиции на населението (Sotero 2006: 100). Така травматичните събития посредством предадените от миналите поколения страхове, срам, вина, групово унижение, схеми за отмъщение или репарации се вграждат и възобновяват под различни форми в колективната памет спомени на общността.

ПОЯВА И ПРЕДАВАНЕ НА ИТ ПРЕЗ ПОКОЛЕНИЯТА

Както стана ясно по-горе, ИТ се появява в резултат на мащабно насилствено въздействие върху една група от страна на друга, доминираща група. Изследователите най-често сочат следните видове събития, водещи до историческа травма: *геноциди, етнически прочиствания, продължителни военни действия и окупация, завладяване и колонизация.*

³ Такова становище беше изказано в канадското тв предаване *The Agenda with Steve Paikin* от проф. Марта Марин-Домине – директор на Центъра за изследвания на паметта и свидетелствата в Университета „Вилфред Лурие“. Родителите на проф. Марин-Домине са сред хилядите бежанци от Гражданската война в Испания през 30-те години на ХХ в., защото са били на загубилата страна – на републиканците от Каталуня.

Wesley-Esquimaux & Smolewski (2004) идентифицират четири типа канали, чрез които спомените за травматичните събития се предават на следващите поколения и им влияят: биологични (наследствени предразположения към ПТСР), културни (разказване на истории, културно санкционирани поведения), социални (неадекватно родителство, изместено⁴ насилие, отреагиране на насилие⁵) и психологически (чрез процесите на паметта). Наред с това през поколенията се пренася и преживява още един психичен конструкт – „образът на загубата“ (Wesley-Esquimaux & Smolewski 2004: 76).

Преживелите травмата предават своя травматичен опит на следващото поколение чрез разказ, поведение и дори с мълчание (Jordanova 2012). Doucet & Rovers (2010) идентифицират три средства за предаване на травмата между поколенията: а) децата се идентифицират със страданието на родителите си; б) децата са повлияни от комуникативния стил, с който родителите описват травмата; и в) децата са засегнати от специфични родителски стилове. Schechter (2003) посочва, че в комуникацията си с детето майката може дори и неволно да му предаде своите предишни преживявания на междуличностно насилие било то чрез своето поведение, било чрез разказите си, или чрез асоциациите и реакциите, които прави на определени стимули.

Въобще влиянието на родителите и другите обгрижващи фигури е първостепенно за развитието на определена идентичност, включително травматична, в децата. Анализирайки серия изследвания по темата, Brown-Rice (2013) стига до заключението, че излагането на родителите на травма трасира път за предаването ѝ към следващите поколения, което води до повишен риск от отрицателни психични симптоми сред тях. Американската психиатрична асоциация също отчита като фактор за развитие на посттравматичното стресово разстройство (ПТСР), когато детето научава за травми, преживени от негови близки (APA 2013: 273).

Начините за такова трансгенерационно предаване са разнообразни (напр. чрез затруднено родителстване или разкази, изпълнени с дистрес), а понякога се включват непризнати по-рано меха-

⁴ *Изместване* (displacement) е защитен механизъм, при който личността несъзнателно пренасочва емоции, чувства, енергия и отношения от обекта, към който са насочени, към друг човек (обект). Това се случва, когато поради някакви причини личността не може да изрази чувството към основния обект – този, който го е причинил.

⁵ *Отреагиране* (acting out) е защитен механизъм, при който личността изразява неосъзнати емоционални конфликти чрез социално дезадаптивно и деструктивно действие.

низми (напр. чрез епигенетични процеси или неуточнени духовни начини) извън по-обикновени или общоприети понятия, като „цикъл на насилието“ (т.е. идеята, че малтретираните деца ще се превърнат в родители, които са насилници, и впоследствие ще травмират собствените си деца). При такова предопределено предаване на риска се предполага, че той се натрупва в поколенията, така че второто и третото поколение също страдат от проблеми с психичното здраве, които могат да бъдат приписани на миналото насилие, нанесено на техните предци (Kirmayer, Gone & Moses 2014).

Не на последно място трябва да се има предвид, че освен вертикалното (между отделните поколения) предаване на знание за миналото в рамките на семейната среда и на общността, този процес се осъществява и на хоризонтално ниво, в рамките на всяко едно поколение – например при децата в групата на техните връстници, с които общуват (Jordanova 2012: 53).

ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА ПРЕЗ ПОКОЛЕНИЯТА

Можем да разделим с цялата условност и рискове на подобно разделяне психологическите последствия от ИТ в две категории: 1) поведенчески и емоционални реакции; и 2) цялостна нагласа и възприемане на себе си, групата, „другите“ и света. Нека разгледаме някои изследвания за измеренията на ИТ в различни времеви и географски случаи.

ЕВРЕИТЕ В ЕВРОПА ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Въпреки че самият термин „историческа травма“ се появява през 90-те години на XX в., Sotero (2006: 95) датира оформянето на концепцията за историческите трансгенерационни измерения на травмата още към 60-те години на века. Тогава Rakoff представя три изследвания на случаи с потомци на оцелели от холокоста (Rowland-Klein & Dunlop 1997). Холокостът остава най-разказваният исторически пример за масово унищожение (Keefe & Roberts 1991: 28), но темата за неговите психологически последствия продължава да буди интереса на изследователите и обществото (вж. напр. Katz 2019; Lyons 2016; Kirsta 2014) именно заради трансгенерационните му ефекти. Fuhr (2016) твърди, че при евреите знанието на потомците за историческото минало на своя народ е толкова наситено със силни емоции, че се превръща едва ли не в

лично преживяване за тях и по този начин предаваната травма може да повлияе на техните възприятия за света днес. Нейните изследвания показват, че самовъзприемането на съвременните евреи е в състояние на „национална тревожност“ и че в резултат от историческата си съдба те са сензитивни не само към миналото си, но и към потенциалните заплахи от бъдеща травма (Fuhr 2016: 318).

Kirmayer, Gone & Moses (2014) цитират редица изследвания на трансгенерационните въздействия на холокоста, сочещи, че при потомците на оцелели от холокоста са налице повишен риск от депресия, тревожност и посттравматично стресово разстройство. Данните все пак показват, че въпреки трансгенерационния компонент с всяко следващо поколение степента на тези неблагоприятни състояния постепенно намалява (Kirmayer, Gone & Moses 2014: 308).

Shrira (2019) открива положителна корелация между наличието на ПТСР при оцелелите от холокоста и тяхното нездравословно поведение след това, но това не е всичко – оказва се, че възрастните им потомци следват по-нездравословни модели на живот, въпреки че не са били пряко изложени на травмата на предците. Shrira си обяснява това предаване на последствията от травмата през поколенията с това, че: 1) потомците несъзнателно подражават на модела на по-възрастните; 2) възрастните оцелели може би са били по-снизходителни към рисковото поведение на потомците си и може би дори са го насърчавали, доколкото през собствения си опит са виждали в това поведение решение на собствените си проблеми със съня, кошмарите и потиснатостта; 3) семейната динамика в една наситена с конфликти и напрежение семейна среда е спомогнала за предаването на родителския посттравматичен стрес и отношението към собственото здраве върху поведението на потомството (Shrira 2019: 269).

Наличието на травмиран родител в семейството е фактор на средата, който се отразява върху потомството, но прави силно впечатление, че влиянието не се случва само чрез междуличностните отношения и социалното подражание, но и по биологичен, епигенетичен път. Метаанализът на Yehuda & Lehrner (2018) разглежда две широки категории ефекти на потомството, които могат да бъдат подкрепени от епигенетични механизми. Първата включва акомодацията на детето в отговор на влиянието на средата в ранния живот или дори в утробата. Тези промени вероятно са опосредствани предимно от симптоми, свързани с травмата при майката, но може да има и други влияния, включително свързани с травмата на бащата. Втората включва ефектите от родителска

травма преди зачеването, които остават в зародишната клетка и след зачеването, засягайки развитието на детето в утробата и последващия следродилен фенотип.

Било по биологични причини, или по причини от средата, можем да обобщим с думите на Rowland-Klein & Dunlop, че предаването на травматичния опит от родителите на децата е неизбежно (Rowland-Klein & Dunlop 1997: 362). Тяхното качествено изследване на жени от Австралия, родени след Втората световна война и с поне един родител, оцелял от холокоста, сочи, че поне частично има несъзнаван процес на предаване на миналата травма от страна на родителите. Обаче в изследване на бразилски потомци на оцелелите от холокоста Braga, Mello & Fiks (2012) откриват достатъчно данни и за това, че освен предаване на травматичния опит, през поколенията е възможно да се предава и т.нар. „резилианс“⁶.

Пионерските изследвания върху евреите, оцелели през холокоста, откриват пътя за последващи проучвания в други популации и територии – палестинци, камбоджанци, афроамериканци и коренни американци, резултатите от които сочат, че потомците на родители, засегнати от травматично минало, също проявяват различни симптоми на посттравматично стресово разстройство или „отговор на историческа травма“. Kirmayer, Gone & Moses (2014) смятат, че именно признаването на холокоста и навлизането му в популярната култура подтиква малцинствата в Съединените щати и на други места да правят аналогии между съдбата на европейските евреи и собствените си травматични истории. Russel Thornton – професор по антропология в Университета на Калифорния, самият той с индианско потекло, по аналогия с еврейския холокост използва термина „American Indian Holocaust“⁷.

КОРЕННИТЕ НАРОДИ НА СЕВЕРНА АМЕРИКА

Според Brave Heart (1999) характеристиките на историческия травматичен отговор на племето лакота са идентични с тези на синдрома на оцелелите през холокоста и комплекса на детето на

⁶ Според Американската психологическа асоциация *резилианс* е способността на личността да се адаптира добре в условията на неблагоприятие, травма, трагедия, заплахи или значителни източници на стрес, като проблеми в семейството и отношенията, сериозни здравословни проблеми, трудности на работното място и финансови стресори (Вж. подробности във: <https://www.apa.org/helpcenter/road-resilience>).

⁷ През 1987г. е публикувана неговата книга „American Indian Holocaust and Survival: A Population History since 1492“ (University of Oklahoma Press).

оцелелия. Основните прояви на отговора са: (а) тревожност, (б) натрапчиви изображения на травмата, (в) депресия, (г) вина на оцелелия, (д) повишени нива на смъртност от сърдечносъдови заболявания, както и от самоубийство и други форми на насилствена смърт, (е) идентификация с болката на предците и с починалите предци, (ж) психическа безчувственост и нисък емоционален толеранс и (з) неотработена мъка. Последствията от този комплекс от неблагоприятни преживявания могат да се обобщят в цялостно негативно самовъзприемане, чиито проявления се отразяват в множество аспекти на живота. Дори в игрите на индианските деца (които в голяма степен са репрезентация на психичния живот на децата), когато играят на каубои и индианци, индианските деца не желаят да бъдат индианците – защото вече са интернализирали негативната конотация за мястото на коренните американски народи в историята – „всеки знае, че индианците умират“ и „не е добре да бъдеш индианец“ (UofMNCYFC 2015).

Whitbeck et al. (2004) развиват Скала на историческата загуба и Скала на симптомите, свързани с историческата травма, за да измерят мащаба на последствията от травматичните преживявания на общността върху следващите поколения.

Първата скала има за цел да оцени разпространението и непосредствеността на мислите, свързани с историческата загуба. Тя представя списък на възприеманите загуби и изследва колко често изследваните лица си мислят за тях. Айтемите в скалата са формулирани според честотата им на споменаване в проведени преди това фокус групи с възрастни индианци (като преместване, загуба на земя, загуба на език, загуба на култура и др.).

Втората скала изследва чувствата, свързани с историческите загуби, и цели да идентифицира емоционалните реакции, които се задействат при спомена за историческите загуби или мисли, свързани с нея. Айтемите в скалата са емоционално натоварени и търсят отговор на въпроса до каква степен респондентите свързват емоционалния стрес директно с историческите загуби. Подобно на първата скала, айтемите са извлечени от споделянията на участниците в проведените по-рано фокус групи. Инструментите са приложени в изследване на 143 индианци от САЩ, а резултатите сочат, че много поколения след травматичната промяна в живота на предците им значителна част от потомците все още имат негативни преживявания, свързани с травмата.

Таблица 1. Честота на възприеманата загуба (в %)

	Никога	Веднъж годишно или при специални поводи	Веднъж месечно	Веднъж седмично	Веднъж дневно	Няколко пъти на ден
Загубата на земята ни	25,2	32,7	13,8	10,1	10,7	7,5
Загубата на езика ни	11,9	21,3	15,0	15,6	27,5	8,8
Загубата на традиционните духовни пътища	11,3	18,9	15,1	21,4	25,2	8,2
Загубата на семейните ни връзки заради училищата с пансиони	44,3	26,6	11,4	5,1	8,2	4,4
Загубата на семейства от резервата заради наредено от правителството преместване	52,2	23,3	8,8	6,3	5,7	3,8
Загубата на самоуважение заради лошото отношение на правителствените служители	29,1	22,2	19,6	7,0	14,6	7,6
Загубата на доверие в белите заради нарушените договори	28,7	28,7	12,1	7,6	15,3	7,6
Загубата на културата ни	10,6	20,0	21,3	14,4	25,6	8,1
Загубите ни поради въздействието на алкохолизма	7,5	13,2	15,7	17,6	30,2	15,7
Загубата на уважение към възрастните от	8,8	10,0	16,3	27,5	28,1	9,4

децата и внуците ни						
Загубата на хората ни заради ранна смърт	9,4	15,6	20,6	21,3	24,4	8,8
Загубата на уважение към нашите традиционни пътища от децата ни	11,9	18,2	17,0	17,6	25,8	9,4

Впечатляваща е честотата на мислите и чувствата, които респондентите имат всеки ден. Останалите мислят за тези неща на седмична, месечна или годишна база, а има и такива респонденти, които никога не мислят за тях, но по повечето айтеми те са малко на брой. Оказва се, че споменът за загубите на общността формира голяма част от рутинния всекидневен живот. Например 54,8 % от изследваните лица си спомнят за загубата на своите традиционни духовни пътища минимум веднъж седмично, а 51,9 % се замислят за изчезналия си език – два съществени елемента на общностната и индивидуалната идентичност, които в техния случай са унищожени. Всъщност Борадори (2004) в своя анализ на деконструктивисткия подход на Дерида напомня, че според него повторението е обичайна реакция на травмата и чрез повторението жертвата се опитва да доминира над нея. Но това е саморазрушителна тенденция. Тя не помага да преодолеем травмата, ако съдим по отговорите на въпроса „Как се чувствате, когато мислите за тези загуби?“ в Скълата на симптомите, свързани с историческата травма.

Таблица 2. Емоционални отговори на загубите (в %)

	Винаги	Често	Понякога	Рядко	Никога
Тъга и депресия	4,4	11,3	44,0	22,0	18,2
Гняв	6,9	16,9	38,1	22,5	15,6
Тревожност или нервност	1,3	8,1	23,1	24,4	43,1
Дискомфорт, когато е сред бели хора	11,3	10,1	22,6	20,1	35,8
Срам	5,0	9,4	18,8	27,5	39,4
Загуба на концентрация	1,3	5,0	25,6	29,4	38,8
Чувство за изолация или отдалеченост от другите	3,1	5,0	21,3	25,6	45,0
Загуба на сън	0,0	1,3	10,0	23,8	65,0

Ярост	3,1	1,9	11,9	14,4	68,8
Страх или недоверие към намеренията на белите	8,8	6,9	18,9	20,8	44,7
Чувства се, сякаш загубата се случва отново	5,0	3,8	22,6	17,0	51,6
Избягване на места или хора, напомнящи за загубите	3,8	4,4	22,8	15,2	53,8

Според Whitbeck и неговите колеги тази негативна емоционална картина се дължи на историческите загуби, причинени на коренните американски народи от господстващата „бяла култура“ (Whitbeck 2004: 125 – 126). Данните сочат, че са налице голям брой интернализирани емоционални реакции на събития, случили се през XIX в. Няколко поколения по-късно голяма част от коренните американци, участвали в изследването, преживяват под някаква форма случилото се и така то оформя и настоящия им живот и поведение. Тази непрекъсната връзка с историята и нейните последиствия води до негативни промени в индивидуалното самовъзприемане и самочувствие и до вредни и неадекватни модели на психосоциално функциониране.

В тази светлина Sotero (2006: 100) разглежда ИТ като фактор за нездравословния начин на живот и здравния статут на индианците. Тя отчита наличието на по-високи нива на заболявания сред потомците на популации, които няколко поколения по-рано са преживели травми на масово ниво (напр. война, геноцид, колониализъм, вирусни епидемии). В нейните представи социални и здравни проблеми, като диабет, самоубийства и домашно насилие, са „симптоми на историческа травма“ (Sotero 2006: 102).

Brown-Rice също смята, че съществува връзка между травматичното минало на коренните американски народи и високите нива на сърдечни заболявания, туберкулоза, полово предавани болести и диабет – според статистиките те се срещат сред тяхната популация повече, отколкото във всяка друга расова и етническа група в САЩ (Brown-Rice 2013: 120). Brown-Rice все пак прави уговорката, че не всички коренни американски народи показват остри симптоми на историческа загуба и има различия в начина, по който техните общности са повлияни от ИТ (Brown-Rice 2013: 123).

Grave Heart et al. (2011) свързват по-високите нива на злоупотреба с психоактивни вещества сред коренните народи на Северна Америка с колективното травматично минало. Сред тези вещества доминира алкохолът, но също така се приемат метамфета-

мини, и дори венозно инжектирани наркотици (от които се повишава и заболяемостта от ХИВ/СПИН и хепатит С).

АРМЕНЦИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

През 1915 – 1919 г. арменската нация понася огромна катастрофа, изразяваща се в смъртта или депортирането на около милион и половина арменци, живеещи на територията на Османската империя, загубата на традиционните им местообитания, на имущество и на материална и духовна култура, датиращи хилядолетия назад. Затова историческата травма се проявява и сред арменците в съвременната република Армения, и сред арменската диаспора в държави, като Ливан, Франция, Аржентина, Съединените щати, Канада и десетки други, в които оцелелите арменски бежанци се заселват след Първата световна война.

Особено сред диаспората споменът за геноцида⁸ е изключително мощен фактор за формиране на идентичността, а постоянното му отричане от страна на Турция води до ревиктимизация на следващите поколения, които се идентифицират с жертвите. По данни на Kalayjian & Weisberg (2002) представителите на диаспората изразяват тъга, болка, гняв и безпомощност от неговото отричане, като за някои усещането е, че са „не-човек“.

Kalayjian & Weisberg подчертават, че второто и третото поколение потомци на оцелелите арменци в САЩ все още носят бремето на емоционалните спомени на предишните поколения (Kalayjian & Weisberg 2002: 268). Karenian et al. (2010) провеждат изследване сред 689 арменци от Гърция и Кипър, което дава данни, че близо 90 години след края на масовите изстребления и преселения потомците на пострадалите изпитват спектър от крайно негативни чувства при спомена за тези събития.

Наред с негативните преживявания респондентите в проучването посочват и някои усещания, породени от паметта за геноцида, които имат по-скоро положителен смисъл и в емоционален аспект имат компенсаторен характер: според 74,9 % връзките в

⁸ В текста под „геноцид“ нямаме предвид стриктно юридическо понятие и тук не се основаваме на решение на международен съд по арменския въпрос. Изразът „арменски геноцид“ вече е придобил публичност, а ние оставяме на читателя сам да прецени дали и доколко събитията от историята на арменците в Османската империя по време на Първата световна война отговарят на критериите за „геноцид“, формулирани от Организацията на обединените нации в Конвенцията за предотвратяване и наказване на престъплението геноцид (UN 1948).

общността се засилват, 72,1 % смятат, че масовите страдания са повишили солидарността и подкрепата им за други потиснати народи, 52,4 % изпитват национална гордост, при 50,5 % има повишена просоциална активност, свързана с паметта за страданието, а за 26 % знанието за него е допринесло за личното съзряване (Karenian et al. 2010: 333). Именно с наличието на гняв, желанието за компенсиране на злото и с жаждата за мъст можем да си обясним поредицата покушения над десетки турски дипломати през XX в., организирани от млади арменци от диаспората (Miller & Miller 1991).

Таблица 3. Емоционални реакции при мисълта за унижението на арменците (в %)

Форма на емоционално състояние	% засегнати
Гняв	70,8
Скръб	64,4
Чувство за устойчива некомпенсирана грешка	63,4
Засилване на семейните връзки	35
Усещане за принадлежност към преследвана общност	30,8
Мисли за отмъщение	28,9
Перманентен дистрес	25,3
Страхове	13,4
Срам	11,2
Безпомощност	8
Вина	4,2

Aintablian et al. (2018) изследват психичното здраве на потомците на оцелелите от геноцида в Армения и отчитат необичайно високи нива на ПТСР, депресия и тревожност в сравнение с контролна група лица без семейна история на травма (в съотношение две към едно). Авторите интерпретират данните като наследяване (по генетичен и епигенетичен път) на депресията и тревожността, подобно на евреите, чиито предци са преживели холокоста.

Mangassarian (2016) използва т.нар. „конструктивистка теория за себеразвитие“, за да анализира емоционалния и ценностния свят на потомците на оцелелите арменци според петте конструкта на теорията – безопасност, доверие, уважение, интимност и контрол. Тя констатира, че поради историческия си опит на преследване и потискане много арменци изпитват силен стремеж към сигурност и контрол над своя живот и също така са развили силно чувство на недоверие към не-арменците, често ограничавайки своето

социално обкръжение и системи за подкрепа до тесните граници на общността си.

При всяко положение дори и когато следващите поколения в диаспората изпитват силно негативни чувства, възможността за тяхното публично изговаряне и изразяване помага за постепенно отработване и преодоляване на травматичния ефект през поколенията. Но от клинична перспектива вероятно най-трагично е състоянието на останалите няколко десетки хиляди арменци в Турция, които поради нагласите в страната не могат открито да отбелязват унищожението на своята култура преди 100 години, да говорят и да скърбят за това, а в общуването си със своите съграждани турци се стремят да крият идентичността си (Danielian 2010).

ТУТСИТЕ В РУАНДА

През 1994 г. в рамките на около 100 дни екстремисти от народността хуту избиват около 800 000 членове на народа тутси в Руанда. Масовите жестокости не само променят демографската картина на страната, защото загиват приблизително половината от тутсите в държавата, но и отварят трудна за лекуване рана за поколения напред, защото и след геноцида жертвите и насилниците остават да живеят заедно, в една държава, много често и в едни и същи селища. Ето защо не изглежда нелогично, че при теренното проучване на 41 жени и техните деца в разказите им Bergkmoes et al. (2017) откриват нагласи за възможно отмъщение от страна на тутси спрямо хуту в бъдеще, и въз основа на това се допуска, че съществува вероятност цикълът на насието да продължи като вендата, която се предава от поколение на поколение.

Любопитно е, че споменатото изследване търси перспективите на повече страни – както на оцелелите от геноцида жени тутси, така и на жени хуту, които са в затвор именно заради участието си в геноцида (а в случаи на смесен брак жена тутси е омъжена за мъж хуту, който е в затвор за убийствата на други тутси – ситуация, която поставя жената в двойна роля между родния си етнос и етноса на мъжа си). Данните от изследването сочат, че майките и от двете етнически групи възприемат миналите травми като силен фактор, влияещ на живота им със своите психологически, физически, социални и икономически последици. Майките нямат една стратегия за справяне и за представяне на миналото. Някои избягват да говорят за миналото на децата си или казват: „Това е минало. Превъзмогнал съм го“. Други, макар и неумишлено, обясняват

настоящите си неблагоприятия с миналото: „Ако геноцидът не беше взел баща ти, щях да съм по-облекчена и ти можеше да споделиш проблемите си с него“ (Berckmoes et al. 2017: 9). Самите деца независимо от етническия си произход възприемат наследството на геноцида по различни начини:

- икономически трудности (когато бащите липсват – убити са през геноцида или са осъдени на затвор);
- повече домакински отговорности (когато бащите липсват);
- съжаление (че нямат баща, дядо, чичо, ако са избити в геноцида или са в затвор);
- страдание от това, че майките им са страдали;
- били са свидетели на конфликти и насилие в семейството;
- социално изключване (заради репутацията на някой от родителите);⁹
- чувстват, че за някои неща не се говори.

Roth et al. (2014) смятат, че наличието на посттравматично стресово разстройство (ПТСР) при майки, оцелели от геноцида, не се асоциира пряко с емоционалните и поведенческите проблеми на децата (като депресия, тревожност, агресивно или антисоциално поведение). Според тях излагането на майката на насилие в родителското ѝ семейство, когато е била дете, е основен рисков фактор за проблемите на собственото ѝ дете и носи реалната опасност за детското психично здраве.

Shrira et al. (2019) изследват оцелели от геноцида, от които 60 % са със симптоми на ПТСР или КПТСР¹⁰, а 40 % – без. Авторите съобщават, че децата на изследваните лица, които страдат от ПТСР или КПТСР, имат повече симптоми на вторична травматизация в сравнение с децата на родители без ПТСР. Освен това родителите с КПТСР и техните деца имат по-ниска степен на „резилианс“. Тези данни не доказват пряко влияние на геноцида върху емоционал-

⁹ Лошата репутация не е задължително свързана само с участие в геноцида. Авторите споменават случай за жена хуту, която свидетелства в съда срещу свой съсед за извършени от него жестокости, в резултат на което той е осъден на затвор. В общността на хуту това се възприема като предателство и майката е стигматизирана, а детето чувства това и го преживява.

¹⁰ КПТСР (на англ. ез. CPTSD) се отнася за комплексно посттравматично стресово разстройство (Complex Post-traumatic Stress Disorder) – психологическо разстройство, което се развива при продължително, многократно преживяване на травма в ситуация, от която индивидът има малък или никакъв шанс да избяга. Вариант на КПТСР е многократното преживяване „сякаш отново се случва“ или „сякаш може да се случи всеки момент“ дори дълго време след преустановяване на травматичното събитие.

ните състояния на първо и второ поколение връзка, като е необходимо да се имат предвид и други фактори, като личностови особености, семейна среда и др.

За разлика от предходните две изследвания на оцелели от геноцида, в които няма сравнение с контролна група, Perroud et al. (2014) изследват две извадки от жени тутси – такива, които са били в Руанда по време на геноцида и са били пряко изложени на опасностите и на насилие, и такива, които през този период са били извън страната и не са били изложени на опасност за живота си; наред с жените тутси авторите изследват и техните деца.

Заключението им е, че при преживелите геноцида жени и техните деца е налице трансгенерационното въздействие на травмата не само от клинична гледна точка (ПТСР), но и от биологична (епигенетични модификации на гена NR3C1). Тези резултати подкрепят идеята, че стресът на майката по време на бременност може да повлияе чрез епигенетични механизми върху развитието на мозъка и бъдещото поведение на плода; в конкретния случай геноцидът е бил главният стресор.

Rudahindwa et al. (2018) също провеждат сравнително изследване и констатираат, че децата на майки, които са били свидетели на геноцида и под някаква форма са били изложени на риск, е по-вероятно да проявят симптоми на ПТСР, отколкото децата на майки тутси, които не са били пряко застрашени или не са били свидетели на насилие по време на геноцида. Хипотезата на авторите е, че е възможен трансгенерационен ефект, породен от епигенетични модификации в чувствителен към стреса ген.

Цитираните изследвания стигат до различни резултати, но това не е основание да се противопоставят. Действително трудно е да се докаже причинно-следствена връзка между преживените насилия и последващите психични проблеми, в този смисъл заключенията на Roth et al. и Shriga et al. са коректни, защото са изведени на базата на избраните от тях изследователски процедури.

Както става видно, изследванията на Perroud et al. и Rudahindwa et al. водят до други резултати и заключения. Можем да изградим обединяваща хипотеза, като допуснем, че развиването на клинични симптоми е резултат не от едно, макар и огромно по мащаб, стресово събитие като геноцида, а е резултат от т.нар. „кумулятивен стрес“, в който няколко силни фактора влияят и се натрупват (като личностови особености, семейна среда, социална среда и т.н.) и в определени ситуации (като преживяването на гено-

цид) някои индивиди са по-предразположени към развиването на ПТСР, което впоследствие предават на децата си.

ОГРАНИЧЕНИЯ НА ТЕОРИЯТА ЗА ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА

Наред с безспорните си предимства за разбирането на съвременното състояние и проблемите на общностите теорията за историческата травма носи и потенциални рискове, както и някои ограничения, по чието преодоляване е важно да се работи в бъдеще.

Първо, освен че утвърждава колективната история и намира обяснение за настоящите неблагоприятия в минали щети, парадигмата на историческата травма носи риска от утвърждаване на усещането на групи и техните членове като жертви, докато същевременно вмениява чувство за вина на други десетилетия и векове след събитията. Тази модерна „култура на жертвата“, както образно можем да се изразим, често подтиква хората да се самовъзприемат като жертви и е довела до спорни компенсаторни политики, като например т.нар. „позитивна дискриминация“ в САЩ, която се налага със заявката, че компенсира социалните и психологическите последици от робството.

Второ, съществува риск от възможни некоректни исторически аналогии с холокоста. Прави впечатление например честото сравнение на холокоста с третирането на индианските народи въпреки сериозните разлики между видовете травма и между последициите за оцелелите и техните наследници. Обикновено застъпниците на теорията за „индиански холокост“ се аргументират с жертвите, понесени от коренните народи на Америка заради експанзията на европейските нашественици и заселници. Действително има достатъчно данни за насилия, дислокация и културно потискане, водени от подбуди, които в голяма степен са расистки и в някои случаи – геноцидни, но всъщност повече жертви са дадени не поради целенасочена политика за унищожение, а поради заболявания, пренесени от Европа, към които местните хора са нямали имунитет и не са имали време да развият такъв (Kirmayer, Gone & Moses 2014). Впрочем по аналогичен начин откриването на Американските донася в Европа епидемии от нови, непознати болести, като сифилис. Това обаче по понятни причини не се разглежда като „геноцид на индианците над белите“.

Трето, трябва да подхождаме внимателно към прякото свързване на миналите травми с поредица дезадаптивни поведения в настоящето (по отношение на здравен статус, отпадане от учили-

ще, безработица, повишени нива на насилие и престъпност и др). Разбирането за неразрешена историческа мъка допуска, че травматичните събития, претърпени от общностите, се отразяват негативно върху следващите поколения, като водят до бъдещи проблеми в индивидуалния живот на техните потомци. Този елемент на теорията има своите слаби страни, тъй като е изключително трудно да се установят определени причинно-следствени връзки между поколенията в случай на историческа травма. Проучванията са ретроспективни и наситени с пристрастия при припомняне.

Kirmayer, Gone & Moses (2014) отбелязват, че ако с днешна дата хората приписват проблемите си на минали събития, това в действителност не доказва причинно-следствена връзка.

Всъщност колкото по-популярна става една теория, толкова по-вероятно е хората да си обясняват своите социални и индивидуални проблеми чрез интерпретацията, която тази теория им предлага. Kirmayer, Gone & Moses са критични към концепцията на Brave Heart & DeBruyn в още едно отношение: те се позовават на изследвания на холокоста и настояват, че децата на оцелелите от двете общности споделят сходни модели на поведение и симптоми, но пропускат факта, че в по-голямата си част децата на оцелелите от холокоста се справят по-добре от родителите си по редица конвенционални непсихиатрични индикатори, като образователни постижения и доходи.

В много индиански общности обаче това не е така. Напротив – в някои от тях нивата на самоубийства, алкохолизъм и домашно и сексуално насилие са много по-високи от средните за страната, като при това повишаването им се е случило през последните 20 години. Това предполага, че дори травматичните преживявания на предците да имат причинно-следствена роля, очевидно има други причинно-следствени фактори, които съществено допринасят за проблемите на съвременните поколения (Kirmayer, Gone & Moses 2014: 311).

Четвърто, трябва да се вземат предвид и случаите, в които липсват данни за вторична травматизация сред потомците на травматични събития. Така например метаанализ на 32 изследвания, направен от Van IJzendoorn, Bakermans-Kranenburg & Sagi-Schwarz (2003), заключава, че „в набор от адекватно проектирани неклинични проучвания не са открити доказателства за влиянието на травматичните преживявания на холокоста на родителите върху техните деца. Вторичната травматизация се появи само при проучвания върху клинични участници, които бяха стресирани по други причини“ (Van IJzendoorn, Bakermans-Kranenburg & Sagi-

Schwarz 2003: 459). Наличието на травматизация при лица с клинични симптоми „по други причини“ предполага в бъдеще повече научни проучвания да изследват и съпоставят различни статични и динамични фактори, които могат да влияят на резултатите, за да се стигне до задоволителни и представителни резултати за картината на травматичното въздействие при потомците на претърпелите геноцид и други насилнически практики.

Пето, към момента са направени редица изследвания на представители на различни общности и култури, при които са използвани различни инструменти, но не са провеждани големи сравнителни международни изследвания. Използвани са и разнообразни изследователски методи – въпросници, интервюта, диагностични наблюдения, анализ на клинични данни, а това също допринася за диверсифицирането на резултатите.

За да се изяснят по-добре особеностите на последствията от миналите травми, е важно да се провеждат повече кроскултурни проучвания с по-големи извадки от населението по една методика.

Също така е важно в кроскултурен мащаб да се проучат и сравнят особеностите на различните групи, претърпели травма, защото в различен социален и исторически контекст е вероятно травмата да се преживява по различен начин както на индивидуално, така и на междупоколенческо ниво.¹¹ Това може да даде цен-

¹¹ Например по-бързото възстановяване на евреите от последствията на холокоста, отколкото на индианците от загубата на традиционните им земи и култура, може би е свързано с това, че евреите са част от бялата раса, те са създатели на глобалната аврамитична култура, която доминира и в Европа, и в Америка, и за тях е било по-лесно да се върнат към начина на живот, който е традиционно техен и част от техния светоглед. Евреите преди холокоста са имали изключително силно присъствие в социалния и културния живот на Европа и след 1945 г. отново се връщат към този живот независимо от травмите и страдания. За афроамериканците и коренните американски народи такова връщане към традиционния им живот никога не се е случило, те не са били част от доминиращата култура в Америка. В Америка евреите са част от „белия“ начин на живот, въпреки че са нехристияни, а коренните американци е възможно да приемат християнството, но остават извън начина на живот на белите. Показателно в този смисъл за статута на еврейството е прочутото писмо на Джордж Вашингтон до синагогата Тоуро – най-старата синагога в Америка, построена през 1763 г. в Нюпорт, Роуд Айлънд (Повече подробности: на <https://www.tourosynagogue.org/history-learning/gw-letter>). Друг фактор, който е възможно да е повлиял положително за по-бързото преодоляване на ефекта от травмата при евреите, е, че след Втората световна война голяма част от оцелелите мигрират в Израел, където имат възможността отново да бъдат държавотворен народ и да създадат своя държава – институционализиран инструмент за взаимна подкрепа и самозащита на общността, чрез който да гарантират нейното оцеляване и развитие според собствените ѝ норми и културни традиции.

на информация за различията не само във възприемането на травматичните ситуации, но и в стратегиите за справяне примерно на лакота в САЩ, на евреите и на тутсите в Руанда.

Шесто, необходимо е да се потърсят онези фактори – нека ги наречем „силни страни и добродетели на характера“ по думите на Peterson & Seligman (2004), – които в условията на травматичния опит са помогнали на определени индивиди да преодолеят изпитанията или на техните потомци – да избегнат негативните влияния на миналата травма. Braga et al. (2012: 8) говорят за модели на резилианс, а това са тези личностни качества и начини на мислене, които са свързани със запазването на психичното здраве. Тяхното по-добро познаване би спомогнало за развитието на релевантни психотерапевтични и социотерапевтични интервенции на терен.

Изброените слабости и ограничения на теорията сигнализируют за два потенциални риска: първият е опасността от идеологизиране на теорията за историческата травма и превръщането ѝ в идеологически и политически инструмент за мобилизация на социални движения; вторият е за научната валидност и липсата на структура в методологическата рамка на проведените изследвания.

По първия риск трябва да отбележим, че вече има идеологии, които се облягат на убедеността за належащи компенсации за миналото. Такива са национализмът и движението за социална справедливост, чиито претенции за историческа или социална компенсация и репарации в крайните си форми могат да стигнат до сериозни претенции и дори агресия спрямо други групи, държави или правителства. Когато изискването за компенсация за миналото се изразява под претекста за „национална историческа справедливост“¹², то може да начертае нови зони и сценарии за бъдещи поли-

Изграждането на модерен Израел има и сублимационен елемент – преодоляване на травматичния опит чрез съзидателност. Индианците никога не получават такъв шанс за независимо развитие – напротив, има случаи, когато, веднъж релокирани, те са били обект на последващи премествания, без да е търсено мнението им.

¹² Пример за това е претенцията на т.нар. „дашнаци“ (арменски социалисти националисти с официално име Арменска революционна федерация) за обединена Армения. Основната им цел е териториалното разширение на Армения в границите ѝ според Севърския договор от 1920 г., който конструира арменската държава в голяма степен в нейните исторически и даже митологични средновековни граници и ѝ осигурява излаз на море. Арменският национализъм, който през XX и XXI в. доказва, че е жива и активна идеология, вижда естественото и справедливо решаване на арменския въпрос чрез постигането на тези граници, като към тях се добавят и територии, които не са включени в Севърска Армения: областите Нахичеван и Нагорни Карабах в Азербайджан и Явах в Грузия (Карта на обединена Армения според „Дашнакцутюн“ може да се види тук: https://en.wikipedia.org/wiki/United_Armenia).

тически и междуетнически конфликти, а когато е предявено под формата „социална справедливост“¹³ в рамките на една държава, може да влезе в конфликт с принципите на равноправието и меритокрацията, които са основополагащи за демократичните общества.

Че съществува подобен риск от идеологизиране на концепцията, виждаме и в позицията на Gope, че в дневния ред на привържениците на ИТ е да политизират и историзират „социалните патологии“ или „личните проблеми“ сред коренните народи (Braga et al. 2012: 758). Maxwell (2014) признава необходимостта от исторически анализ за разбирането на съвременните проблеми на общностите, но също отбелязва, че привържениците на историческата травма като диагностична категория обикновено лансират силно опростени версии на колониалната история, които не оставят място за многообразието и особеностите на историите на коренните народи.

В този контекст някои изследователи предлагат историческата травма да се концептуализира като форма на публичен разказ, така че да се измести „изследователският дискурс от изключителното търсене на минали причинно-следствени променливи“ (Mohatt et al. 2014: 128). Предлагайки да разглеждаме историческите травми като разкази, те не отричат истинността на миналите травматични събития. Разказвателната концептуализация по-скоро пренасочва акцента от клиничната перспектива към общностната – как историческите събития са представени и как са

¹³ Пример за това е „политиката на идентичността“, която се фокусира върху защитата на правата и интересите на отделни групи и общности, а не толкова върху универсалните човешки права и споделени ценности. Сред най-изявените ѝ защитници са т.нар. „воини за социална справедливост“ (Social justice warriors, съкратено SJW), както са наричани от своите критици някои активисти, борещи се за постигане на справедливост за потиснати и онеправдани групи и за техните членове, когато принадлежността им към тези социални групи е била повод за дискриминация и несправедливост преди и сега. Единият начин да се постигне това е чрез преразпределение на възможности, привилегии, ресурси и блага – т.нар. „позитивна дискриминация“. Например някои американски щатски университети приемат кандидати афроамериканци дори ако академичните им постижения са по-слаби, заради налагания принцип на повече „разнообразие“. Германското правителство определи квота за жени на управленски позиции в компаниите, а все повече се налага идеята за квоти и в изборните листи на партиите. Другият начин, по който SJW се стремят да постигнат своята идея за „справедливост“, е чрез публично застъпничество за законодателни мерки, които преследват отхвърлянето, дискриминацията или обидата на базата на принадлежност към считана за онеправдана група (например Bill C-16 в Канада от 2016 г. разглежда конкретно джендър идентичността).

свързани със здравните проблеми на хората днес, какъв смисъл и дискурс създават днес (Mohatt et al. 2014: 130).

Ето защо не бихме приели по подразбиране презумпциите, заложи в някои айтеми от горесцитираното изследване на Whitbeck et al., и по-конкретно, че ранната смърт, загубата на уважение към възрастните, липсата на уважение към традиционните пътища или алкохолизмът са загуби, причинени от белите. Например ранната смъртност често е резултат от начина на живот и някои грешни поведенчески модели, но сме склонни да изразим съмнение, че средната продължителност на живота на коренните народи в Америка днес е по-ниска от тази през XVIII в., когато те са живели без вредните влияния на европейските заселници. Размишаванията между ценностите на различните поколения и проявите на неуважение към възрастните са глобален феномен на съвременното, който не подминава и държави, като Китай, Япония и Корея, които не са били завладени от белите.

Традиционните пътища и духовни практики също губят своята стойност за много млади поколения и това е видно за всички общества и култури, които живеят взаимосвързани в глобалния свят. Повишаването на нивата на злоупотреба с алкохол и наркотични вещества също е световен проблем.

В този смисъл, приемайки, че белите са причинили на заварените американски народи поредица неблагоприятия и загуби, трябва да сме внимателни за техния обхват. Ако трудностите на членовете на тези общности се обясняват само с историческата травма, но се избягва темата за личната отговорност за живота им, това може да се превърне в удобно и лесно оправдание за личните им провали и в идеология, агресивно изискваща компенсаторна „справедливост“.

Вторият риск на теорията за историческата травма засяга научната валидност и методологическата страна на изследванията. „Продължава дебатът за *трансгенерационното предаване на травмата* поради методологични недостатъци в проучванията, изследващи това явление, като използването на неслучайни извадки, липсата на контролна група, малки размери на извадката, неясна дефиниция на „травмиран родител“ или използването на невалидни инструменти за оценка“ (Roth et al. 2014: 2). От своя страна Gone е на мнение, че няма консенсусно приети диагностични критерии за ИТ (Roth et al. 2014: 758).

Провеждането на повече количествени изследвания може да открие кои механизми и канали на предаване на историческия

травматичен опит са най-разпространени или имат отношение към негативните състояния на потомците днес. Необходимо е да се изследват и разберат по-добре динамичните измерения на предаваните исторически спомени и начините на тяхното предаване. Въобще необходими са следващи широкомащабни изследвания, за да се проучат дългосрочните ефекти на травматичните преживявания върху следващите поколения.

Ограниченията и слабостите на теорията за историческата травма ни най-малко не я лишават от нейната основателност. Като се има предвид сравнително скорошната поява на термина, е разбираемо да липсва консенсус за концепцията и в интерпретирането ѝ да се използват различни подходи. От една страна, Brave Heart споменава, че е повлияна на психоаналитичната парадигма, която, както е известно, има качествен подход в изследването на несъзнаваните процеси, чрез които се проявява психичното съдържание (Smith College School for Social Work 2015).

От друга страна, Gone и Roth акцентират върху методологията, представителността и психометричните показатели. В действителност за изкрystalизирането на теорията са необходими както дълбочината на психодинамичната перспектива, така и прецизността на психометричното направление; необходими са както качествени, така и количествени методи. Бъдещето в изследванията на ИТ е да се достигне до ясна информация за процесите на формиране на травмата и нейните проявления.

Защото при всички възможни забележки към теорията е справедливо да признаем, че независимо по какъв път си създаваме своята представа за себе си и за общността си, независимо дали има доказана каузална връзка между събитията в миналото и живота ни в настоящето, веднъж случила се, представата защо и как сме станали това, което сме, се превръща в част от сложната динамика на психичния ни живот, става част от нашата психична реалност и двигател на поведението ни.

ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА

През последните години фокусът на научните изследвания все повече се насочва от изследването на трансгенерационните последици на колективната травма към търсенето на пътища за тяхното преодоляване. В следващите редове ще обобщим всички тези опити в две категории – възстановителни практики и терапевтични интервенции.

ВЪЗСТАНОВИТЕЛНИ ПРАКТИКИ

Концепцията на т.нар. „възстановителни практики“ има за стартова точка интереса и позицията на жертвата и нейното право да изговори и сподели чувствата си и да каже на извършителя какво е преживяла. От друга страна извършителят получава възможност да признае извършеното зло и да изрази съжаление. Целта на възстановителните мерки не е налагането на наказание или санкции (което е приоритет на наказателното правосъдие), а намирането на отговор и решение на въпросите как ще продължим да живеем след това; как ще споделяме едно пространство; можем ли да възстановим разрушеното доверие и да гарантираме, че миналото няма да се повтори; какво да направим, за да не останем завинаги в миналото.

Възстановителните практики намират място в широк спектър от ситуации на конфликт, в който едната страна е пострадала или жертва – на индивидуално ниво, в малки групи, между групи и общности, между държава и общност. Практиките се развиват и изследват най-вече от социалните науки и се прилагат в различни сфери – публични политики, административни и политически решения, помагащи професии.

Преди всичко всяко действие за публичното валидиране, признаване и приемане на травматичния опит в миналото е възстановително по същността си. Fogelman (2008) констатира съществена разлика между второто и третото поколение оцелели от холокоста: когато светът признае, оцени и валидира както страданията, така и устойчивостта на оцелелите, това променя възприятията им – ако за първото поколение водеща е била вината, че е оцеляло, за второто срамът, че „евреите са отишли на заколение като овце“, за третото поколение водещи са гордостта от оцеляването, липсата на страх от антисемитизма и моралното задължение да продължат да говорят за случилото се с техните предци.

Идеята, че приемането и публичното признаване на геноцида фасилитира преодоляването на синдромите на ИТ, кореспондира с хипотезата на Brave Heart, че непризнаването на правото на потърпевшите и техните потомци да скърбят за претърпените загуби засилва симптомите на травмата.

Директорът на Центъра за изследвания на паметта и свидетелствата в Уилфред Лорие Юнивърсити проф. Марин-Домине също подчертава значението на публичното и политическото признаване на миналите травматични събития, акцентирайки не върху психологическото, а върху политическото измерение на процеса.

Според нея политическото ангажиране и действие са ключови за помирението в различни случаи на историческа травма, като робството, арменския геноцид, експлоатацията на китайските работници при строителството на железопътните линии в Британска Колумбия (The Agenda with Steve Paikin 2017).

А такива политически стъпки вече се правят в някои държави. Федералното правителство на Австралия признава необходимостта от въвеждане на политика за постигане на справедлива компенсация и предприема пет конкретни действия за репарация:

- признаване и извинение;
- гарантиране, че няма да се повтори;
- мерки за реституция;
- мерки за рехабилитация; и
- парична компенсация (Human Rights and Equal Opportunity Commission 1997).

Австралийският Social Justice Report представя данни, че процесът на репарации спрямо коренните аборигени в Австралия тече успешно, включително и чрез изплащане на финансови компенсации (Human Rights and Equal Opportunity Commission 2008).

Според Aintablian et al. (2018: 237) прошката от страна на потърпевшите може да е критичен фактор за справяне с трансгенерационните проблеми на психичното им здраве, но този процес зависи и от другата страна. В случая с арменците, докато Турция отказва да признае арменския геноцид, сред арменците ще има ретравматизация, негативните емоции ще продължават да съществуват сред тях и ще предизвикат проблеми, свързани със здравето.

На ниво индивид и малка група заслужава внимание опитът на психолога Dan Bar-On, който фасилитира срещи между потомците на нацистки извършители и оцелели евреи. Той използва метода на личното разказвачество, за да помогне на двете страни да споделят личните си преживявания, свързани с колективната си памет, и да надмогнат, доколкото е възможно, антагонизма между колективната травма на едните и колективната вина на другите (König & Reimann 2018: 23).

ТЕРАПЕВТИЧНИ ИНТЕРВЕНЦИИ И НАМИРАНЕ НА СМИСЪЛ

Съществуват различни методи за преодоляване на последствията на историческата травма – индивидуална терапия, групова работа, психодраматични дейности, разказване на истории, процеси за истина и помирение, образователни форуми, дейности за ак-

тивизиране и програми за овластяване (Tint 2011). Но те са методи за работа и инструменти за постигане на желана цел и затова е важно да е ясна целта на интервенцията. Ще се съгласим с тези изследователи, които настояват, че целта трябва да бъде намирането на смисъл за бъдещето.

Frankl (1985) вярва, че откриването на смисъл да се живее е най-силното средство за преодоляване на травмата. В класическия си труд „Man’s Search for Meaning“ той обсъжда темата за значението на вътрешните психологически ресурси на личността, поставена в крайно лоши, унижителни и опасни условия, като съумява авторефлексивно да изследва своя личен опит в нацистките концлагери. Именно способността на човека да намира смисъл е ключов елемент за резилианса и затова осмислянето на миналото е мощно терапевтично средство за преодоляване на последствията от ИТ.

Подобно е разбирането на драма терапевта Armand Volkas (2003), който заявява: „Моята работа с историческата травма е за търсенето на смисъл. (...) За това как травмата се предава от поколение на поколение. За преработването и интегрирането на сложните емоции, които възникват, когато се сблъскаме с историята по личен начин. За изследването на това, което се случва, когато личното и колективното се съберат – когато историята на един човек стане история на цял народ“.

В Канада сред общностите на местните коренни народи се работи в направлението на т.нар. „културно чувствителна терапия“ чрез програми за изцеление, съобразени с техните културни практики и традиции. Под „изцеление“ се разбира „развиващ се процес на самотрансформация, характеризиращ се с признаване на миналата лична болка, справяне със собствените проблеми чрез разкриване и катарзис, изследване на себе си чрез последователна интроспекция, работа върху себе си за подобряване на саморазбирането и намиране на своя лична цел като човек с коренен произход – това преориентира и мотивира уязвимия и ранен „Аз“ към обновенена и смислена ангажираност в света“ (Gone 2009: 758).

Тук е мястото да споменем, че Brave Heart et al. (2011: 286) и Brown-Rice (2013: 127) също се застъпват за включване на традиционните индиански лечебни методи към основните подходи за консултиране.

Създаването на пространство и даването на възможност да се разказва за миналата травма също са средство за преодоляване на ИТ. Както отделната личност има нужда от време, за да започне да говори, за да преодолее последствията от травмата, да се възста-

нови и да се върне към живота си, така и при общностите, пострадали от колективна травма, наративът на общностната травма може да се започне чак при следващите поколения (Audergon 2004: 20 – 21).

O'Loughlin (2009) подчертава ползите на наративната терапия за изцелението на травмата сред австралийските аборигени и препоръчва по-широкото застъпване на разказвачеството в образованието на децата, защото то би им помогнало не само да говорят за вярвания и митове, но и да назовават това, което чувстват във връзка с историческата съдба на общността си.

Сред арменската диаспора в САЩ Калайджиян прилага своя биопсихосоциален и духовен модел в шест стъпки: 1) оценка, 2) изразяване на чувства, 3) съпричастност и утвърждаване, 3) откриване на положителен смисъл, 4) разпространение на информация, 5) диафрагмени дихателни упражнения и 6) съобразяване с тялото. Моделът на Калайджиян се стреми да обхване континуума ум-тяло-дух и да работи върху няколко аспекта на травматичното събитие, като нейният подход също цели намирането на смисъл (Kalayjian & Weisberg 2002: 261 – 262).

Kellermann (2004) използва метода социодрама за работа с колективна травма и за преодоляването на повтарящите се през поколенията сценарии на омраза и отмъщение. Социодрамата е приложима в широк спектър от социални и политически ситуации – от работа с хора, изселени от домовете си след чернобилската ядрена авария, и с техните деца до разрешаването на конфликти между антагонистични групи или помирение след война.

König & Reimann (2018: 22 – 23) предлагат за справяне с последиците от ИТ да се използва концепцията на т.нар. „теории на промяната“. Според тях междупоколенческата травма може да бъде преодоляна само ако:

- съществуват сигурни форми на емоционална връзка и психологически структури и инфраструктури;
- процесът на интеграция помага за преодоляване на дисоциацията; и
- на иначе необясними преживявания и явления се дава пространство и логическо, рационално значение.

По-горе, дискутирайте ограниченията в теорията за ИТ, спомнахме, че е важно да се изследват силните страни на характера, които са помогнали на някои оцелели от холокоста да се справят с травмата. В тази насока работи Goodman (2013), който използва генограмата като инструмент за проучване не само на трансгене-

рационната травма, но също и на моделите и механизмите за справяне през поколенията и на патерните на резилианс.

ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА КАТО КЛЮЧ ЗА РАЗБИРАНЕ НА НАСТОЯЩЕТО И БЪДЕЩЕТО

Теорията за историческата травма предлага логично обяснение на начина, по който се появяват и протичат различни психологически процеси на индивидуално и групово ниво, но нейният потенциал е много по-голям. Тя може да допринесе за по-ясното разбиране на генезиса на междугруповите проблеми и за търсенето на решения за преодоляването им. И може би най-важното е, че знанието ни за нея би било от полза за прогнозирането на бъдещето и за превенцията на бъдещи проблеми и конфликти.

Staub (2006) смята, че помирието е изключително важно за предотвратяване на ново насилие в държави като Руанда, където групите продължават да споделят една и съща територия и след трагичните събития.

Споразуменията между враждуващи групи и народи обаче много често не са ефективни, защото: 1) не могат да бъдат изпълнени по подходящ начин; и 2) сами по себе си не променят достатъчно психологическите реалности на членовете на групата, създадени от миналата история, а пример за това са споразуменията между израелци и палестинци (Staub 2006: 868). За културните традиции е характерно свързването на миналото с настоящето, което дава различно разбиране на понятието „психично време“ – очевидно то съвсем не е линейно и затова се съгласяваме със Zerubavel, че миналото и настоящето не са отделни единици.

Именно това носи в себе си генезиса и на бъдещи конфликти, подчертан в коментара на Fuhr: потомците са чувствителни към опасността от бъдеща травма и са способни да реагират на ситуации, които възприемат като заплаха. Преживелите насилие са унижени и уязвими и виждат света, другите хора и особено членовете на групи, различни от техните собствени, като опасни. Без подкрепа, за да преодолеят психологическите травми, в случай на нов групов конфликт те трудно ще мислят за нуждите на другия или ще му се доверят, така че да постигнат мирно разрешаване на конфликта. Когато възприемат заплаха, те са способни да нанесат удар, вярвайки, че трябва да се защитават, но всъщност по този начин стават извършители (Fuhr 2016: 871). Това води до „омагьосан

кръг“ на повтарящи се модели на мислене и поведение – за себе си, за другите, за взаимоотношенията между тях.

Интересен пример в това отношение е държавата Израел. Създадена непосредствено след холокоста, тя материализира вярването, че евреите се нуждаят от свое собствено политическо и жизнено пространство, в което да бъдат защитени и по-малко зависими от променливите настроения в други общества. Но желанието на Израел да се защити от враждебното към него арабско обкръжение постепенно се трансформира в настъпление за разширяване на това политическо пространство.

Военното присъствие на Израел на Западния бряг на река Йордан и на Голанските възвишения може да е разбираемо и обяснимо (като се има предвид пълното отричане на съществуването на Израел от страна на съседите в близкото минало и войните, водени от тях, в които младата еврейска държава е нямала друг избор и е била длъжна да се защити), но сега провежданата израелска политика на колонизиране и демографска промяна чрез създаването на нови еврейски селища в тези територии противоречи на международното право¹⁴ (United Nations 2016) и ни се струва, че в голяма степен това се дължи именно на нагласите, които историческата травма е създала.

Трансгенерационното предаване на „национална тревожност“ сред евреите (вж. по-горе Fuhr) деформира възприемането на реалността или дава по-ограничен набор от интерпретации и възможни реакции, а това проличава и в политическите им избори и действия. Наред с това съществуват поне още два фактора: първо, идеологията на еврейския народ в древността е била здраво свързана с вярването за неговата богоизбраност и право да владее определени територии; и второ, след потушаването на бунта на бар-Кохба и прогонването на евреите от Юдея през II в. (също травматични събития от голям мащаб) връщането в Обетованата земя става съществена част от нея.

В резултат на съчетанието на всички тези фактори днес виждаме последователна политика за привличане на нови заселници от диаспората, стремеж към доминация над противниците, включително с често нересипрочни по сила отговори на палестинските

¹⁴ Становището на международната общност, че заселването на окупираните територии е нарушение на международното право, е изразено в редица документи на Обединените нации. Последното потвърждение на тази позиция е Резолюция № 2334 на Съвета за сигурност на ООН от 2016 г.

провокации, и системно провеждана териториална и демографска експанзия в окупираните територии.

Така, както историята многократно е засвидетелствала, жертвите в удобен момент се превръщат в агресори. Благодарение на това из планетата ни постоянно се пораждаат нови конфликти и се възобновяват стари вражди, потисници и жертви разменят местата си, появяват се нови травми и страдания, които чакат своето възмездие и отплата.

Концепцията за историческата травма е средство за разбиране на собствената (и на други народи) историческа съдба, както и за формирането на емоционални преживявания, нагласи и поведения в настоящето. Тя дава стимул на социалните науки, и най-вече на психологията на мира, за развиване на практики за работа с трансгенерационните травми, за усъвършенстване на методите за помиряване и за редуциране на негативните ментални и поведенчески модели на следващите поколения.

Но концепцията за ИТ вече не е само научен въпрос в рамките на психологията – тя отива отвъд нея, в полето на политиката и управлението. Ако политиките осъзнават значението на ИТ в психичното конструиране на миналото, настоящето и бъдещето, това ще им помогне да подхождат държавнически и да търсят устойчиви управленски решения, като неутрализират влиянието на наследените исторически травми и комплекси и избягват повтарянето на стари грешки.

Следователно ролята на историческата травма и нейните проявления в бъдещето стават важни от гледна точка на националната и международната сигурност. Тя би следвало да се изследва все по-задълбочено и да се отчита като фактор, влияещ при вземането на решения в политическия процес. България не трябва да изостава от тази тенденция по две причини: първо, собствената ни съдба е повлияна от определени исторически събития, за които считаме, че са довели не само до еднократни колективни травми, а и до историческа травма;¹⁵ и второ, освен добре известните, но отдалечени във времето и/или пространството, класически случаи на историческа травма, в геополитически план сравнително близо до нас има райони с активни или „спящи“ конфликти с потенциал за развитие на исторически травми и следва да отчитаме риска при определени обстоятелства страната ни да бъде засегната по няка-

¹⁵ Тук е уместно да анонсираме, че ще посветим отделно емпирично изследване на трансгенерационното предаване на колективна травма сред популации от българи във връзка със събития, случили се преди повече от век.

къв начин от бъдещите процеси там. Сред тези рискови райони можем да посочим следните:

– Кипър (разселването на гърците и турците в двете части на острова след окупацията на Северен Кипър през 1974 г., придружено със загубата на домове и земя, както и незаконната демографска промяна в северната част на острова, настъпила след заселването на колонисти от Турция);

– Бивша Югославия (етническото прочистване, извършено най-вече от страна на сръбските паравоенни формирования над бошняци и хървати на територията на Босна и Херцеговина, както и взаимното изстребление и прогонване на сърби и хървати в т.нар. „Република Сръбска Краина“ на територията на Хърватия; взаимното прогонване и прочистване между албанци и сърби в Косово);

– Крим (първо депортацията на кримските татари през 40-те години на XX в. и изгнанието в продължение на 45 години в средноазиатските републики на СССР, а впоследствие и окупацията на полуострова от Руската федерация през 2014 г., довела до редица дискриминационни практики над местните татари, включващо забрана на кримско-татарския меджлис и осъждане на редица лоялни към Украйна татарски дейци в нарушение на международните правни норми);

– Донбас (войната на проруските сепаратисти срещу правителството на Украйна, довела до хиляди загинали и около милион и половина вътрешно разселени лица и приблизително още толкова бежанци в съседни държави);

– Абхазия (окупацията на автономната област от абхазки сепаратисти, подкрепени от руските въоръжени сили, довела до над 10 000 жертви и около 250 000 грузински бежанци в останалите части на Грузия);

– Азербайджан (окупацията на почти цялата автономна област Нагорни Карабах от арменски сепаратисти и на значителни територии извън границите на областта, които са с преобладаващо азерско население и където в противоречие с Четвъртата женеvsка конвенция¹⁶ се променя демографската картина – на мястото на азерските бежанци се заселва арменско население).

Тези гнезда на конфликт от последните десетилетия не само създават колективна травма за потърпевшите групи и влияят не-

¹⁶ Според чл. 49 от Конвенцията окупационната сила няма право да евакуира населението на окупираните територии, както и да прехвърля свое цивилно население в тях (Пълният текст на документа може да бъде намерен тук: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.33_GC-IV-EN.pdf).

гитивно на психологическото им благополучие и на начина им на живот, а нещо повече – чрез механизмите на историческата травма те имат огромен потенциал да влияят на политическите избори и решения на следващите поколения. Това трябва да се има предвид от политическите анализатори и стратегии в усилията им за постигане на устойчив мир в тези региони.

ПРОЕКЦИЯ В БЪДЕЩЕТО – ЕДНА ХИПОТЕЗА ЗА ИСТОРИЧЕСКА ТРАВМА

В следващите редове ще направим опит да илюстрираме този механизъм чрез проекция в бъдещето на един действителен пример. Хипотезата ни се опира на разбирането, че „всяко травматично преживяване нанася рана колкото на настоящето, толкова и на бъдещето“ (Борадори 2004: 221). Става дума за азербайджанците от Нагорни Карабах и окупираните области на Азербайджан. Ретроспективно и накратко историята на ожесточените междуетнически вражди в Армения и Азербайджан е изпълнена с взаимни погроми и стълкновения, които в ново време започват в края на 80-те години на ХХ в. и за няколко години водят до коренна демографска промяна на цели области, изтласкване на големи маси от азери и арменци съответно от Армения и Азербайджан и създаване на етнически по-хомогенни общества, без „враждебни“ елементи.¹⁷

Кулминацията на конфликта е отцепването на автономната област Нагорни Карабах, населена предимно с арменци, от състава на Азербайджан. От всички страни арменският анклав е обграден с азербайджанска територия, населена от азери. Ето защо арменските сепаратисти овладяват още седем административни района на Азербайджан и установяват сухопътна връзка с Армения, по която получават военна, логистична и човешка подкрепа. Лидерите на сепаратистите обявяват отцепената територия за Република Ар-

¹⁷ В случая под „враждебни“ елементи имаме предвид представителите на всеки от двата народа в другата държава. През ХХ в. азербайджанците са най-голямото етническо малцинство в Армения, което е стигало до 10 % от населението. След тяхната депортация Армения става изключително хомогенна държава в етническо отношение. В Азербайджан етническият състав на населението е значително по-разнороден. Наред с азерите и арменците в страната живеят редица коренни кавказки народи – лезгинци, авари, талиши и др., както и руснаци. От всички тези етноси единствено арменците извън Нагорни Карабах мигрират към друга държава (Армения), но в Баку и до ден днешен съществува малка арменска общност.

цах, но де факто тя е част от проекта за по-голяма Армения (Мелик-Шахназарян: 2013).¹⁸

Териториалното разширяване на Арцах по време на конфликта е съпроводено с насилствено прогонване на азерското население, включително и от районите, в които то е мнозинство. Най-известното и жестоко проявление на тази политика е нападението над градчето Ходжали. Машабът на дадените жертви е толкова голям, че дава основание на някои изследователи да говорят за „етническо прочистване“ (Дечев & Попов 2018), а самото събитие се превръща във важен елемент от колективната памет на азербайджанците и от тяхната идентичност (Garagozov 2010). Към настоящия момент в Азербайджан живеят около 250 000 азербайджански бежанци от Армения и около 600 000 вътрешно разселени лица поради конфликта в Нагорни Карабах. Според Върховния комисариат на ООН за бежанците Азербайджан е сред държавите с най-висок относителен дял на вътрешно разселени лица и бежанци на глава от населението (UNHCR 2009).

Нашата проекция в бъдещето предполага, че ако не се променят политическите обстоятелства, колективната травма от етническото прочистване в окупираните земи ще се трансформира в трансгенерационна травма и ще повлияе на следващите поколения азербайджанци. Преживелите събитията ще предадат на следващите поколения своята неотработена историческа мъка в резултат на претърпените исторически загуби на родна земя и домове, на близки през войната, на азербайджанското културно наследство на окупираните територии, а може би и на национално достойнство заради това, че са допуснали това да се случи. Материалните лишения и престоят в бежански лагери (в много случаи с продължителност 10 – 15 години) също са травматичен опит, който ще се предаде под някаква форма на потомците. Допълнително страдание ще предизвика знанието, че арменски колонисти от Армения се заселват в техните градове и села (Kucera 2018).

Като цяло второто поколение оцелели от прогонването би трябвало да има по-изразени депресивни симптоми и прояви на генерализирана тревожност отколкото връстниците, израснали в райони, далеч от обсега на войната и без непосредствен контакт с бежанците. Както преживелите прогонването, така и техните деца ще имат силно антагонистични чувства спрямо арменците, както и

¹⁸ Според Мелик-Шахназарян арменската нация страда от „пространствена недостатъчност“ и тя може донякъде да се компенсира с разширяване на контролираните от арменците земи на север, до река Кура, на територията на Азербайджан.

мисли за отмъщение, и ще са по-склонни да подкрепят политически лидери, които искат по-крайни действия спрямо Нагорни Карабах и Армения. Цялостната обществена атмосфера в следващите три-четири десетилетия ще е пропита с враждебност, недоверие и усещане за заплаха от страна на Армения, които в съчетание с желанието за поправка на историческата неправда ще формират обществените нагласи, културата и социалния живот, политическите избори и геополитическата ориентация на Азербайджан.

Ще направим уговорката, че тази проекция е само хипотеза, която дава широк простор за изследване на терен с потърпевщата популация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мирът е едно от най-желаните и ценени състояния на човечеството, но пълното му постигане все още остава невъзможно. Независимо че броят на въоръжените конфликти в световен мащаб намалява, с усъвършенстването на технологиите във въоръжението броят на жертвите и пострадалите не намалява, а напротив – нараства многократно. И колкото по-големи са измеренията на страданието, толкова по-силен отпечатък оставя то върху следващите поколения. Историята дава редица примери за това как историческите спомени и емоционалната обремененост подтикват народите не към установяване на мир, а към вражда. От това как участниците в политическия процес и вземащите решения експлоатират колективната памет, и особено паметта за историческата травма, от това доколко изследователите изучават и прилагат интервенции за справяне с нейния емоционален компонент в много голяма степен зависят предотвратяването на бъдещи конфликти и постигането на устойчив мир и благоденствие за обществата и народите.

Литература

1. **Борадори**, Дж. Философия по време на терор: Диалози с Юрген Хабермас и Жак Дерида. София: Критика и хуманизъм, 2004.
2. **Дечев**, Т., Ив. Попов. (2018). Етническото прочистване в Ходжали през 1992 – отмъстителна жестокост или хладнокръвно пресметнат акт? – В: *Политика* и сигурност, 2(1), с. 34 – 56.
3. **Мелик-Шахназарян**, Л. (25 февруари 2013). Пространственна недостаточност Армения. [онлайн]. [прегледан на 25.08.2019]. <https://voskanapat.info/?p=1061>.

4. **Aintablian**, et al. (2018). Direct Ancestry to a Genocide Survivor Has Transgenerational Effects on Mental Health: a Case of the Armenian Population. – In: *Journal of Historical Archaeology & Anthropological Sciences*, 7(4), pp. 233 – 239.
5. **American** Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. 5th ed. Arlington, VA: American Psychiatric Association, 2013.
6. **Assmann**, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. – In: *New German Critique*, No. 65, Cultural History/Cultural Studies, Spring – Summer, 1995, pp. 125 – 133.
7. **Audergon**, A. (2004). Collective Trauma: The Nightmare of History. – In: *Psychotherapy and Politics International*, 2(1), pp. 16 – 31.
8. **Berckmoes**, L., et al. (2017). How Legacies of Genocide Are Transmitted in the Family Environment: A Qualitative Study of Two Generations in Rwanda. – In: *Societies*, 7(24), pp. 1 – 18.
9. **Braga**, L. L., M. F. Mello & J. P. Fiks. (2012). Transgenerational Transmission of Trauma and Resilience: a Qualitative Study with Brazilian Offspring of Holocaust Survivors. – In: *BMC Psychiatry*, 12(134), pp. 2 – 11.
10. **Brave Heart**, M., L. M. DeBruyn. (1998). The American Indian Holocaust: Healing Historical Unresolved Grief. – In: *American Indian and Alaska Native Mental Health Research*, 8(2), pp. 60 – 82.
11. **Brave Heart**, M. (1999). Gender Differences in the Historical Trauma Response Among the Lakota. – In: *Journal of Health & Social Policy*, 10(4), pp. 1 – 21.
12. **Brave Heart**, M. (2003). The Historical Trauma Response Among Natives and Its Relationship with Substance Abuse: A Lakota illustration. – In: *Journal of Psychoactive Drugs*, 35(1), pp. 7 – 13.
13. **Brave Heart**, M., et al. (2011). Historical Trauma Among Indigenous Peoples of the Americas: Concepts, Research, and Clinical Considerations. – In: *Journal of Psychoactive Drugs*, 43(4), pp. 282 – 290.
14. **Brown-Rice**, K. (2013). Examining the Theory of Historical Trauma Among Native Americans. – In: *The Professional Counselor*, 3(3), pp. 117 – 130.
15. **Coman**, A. (2015). Collective Memory, Psychology of. – In: *Wright, D.* (ed.) *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 2nd ed. Elsevier, pp. 188 – 193.
16. **Danieli**, Y. (2007). Assessing Trauma Across Cultures from a Multi-generational Perspective. – In: *Wilson, J. P., So-Kum Tang, C. C.* (eds.) *Cross-Cultural Assessment of Psychological Trauma and PTSD*. New York: Springer, pp. 65 – 89.
17. **Danielian**, J. (2010). A Century of Silence: Terror and the Armenian Genocide. – In: *The American Journal of Psychoanalysis*, 70, pp. 245 – 264.
18. **Doucet**, M., M. Robers. (2010). Generational Trauma, Attachment, and Spiritual/Religious Interventions. – In: *Journal of Loss and Trauma*, 15(2), pp. 93 – 105.
19. **Fogelman**, E. (2008). Psychological Dynamics in the Lives of the Third Generation of Holocaust Survivors. *The Hidden Child*. Vol. XVI. pp. 10 – 12. [online]. [retrieved August 21, 2019]. <http://www.drevafoogelman.com/>

[_psychological_dynamics_in_the_lives_of_third_generation_holocaust_survivors_94110.htm](#).

20. **Frankl**, V. *Man's Search for Meaning*. New York: Washington Square Press, 1985.

21. **Fuhr**, C. (2016). Vicarious Group Trauma among British Jews. – In: *Qualitative Sociology*, 39(3), pp. 309 – 330.

22. **Garagozov**, R. (2010). The Khojaly Tragedy as a Collective Trauma and Factor of Collective Memory. – In: *ADA Biweekly Newsletter*, 3(5), pp. 4 – 8. [online]. [retrieved August 26, 2019]. http://biweekly.ada.edu.az/upload/ADA%20Biweekly_Vol.%203_No.%205.pdf.

23. **Gone**, J. P. (2009). A Community-Based Treatment for Native American Historical Trauma: Prospects for Evidence-Based Practice. – In: *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 77(4), pp. 751 – 762.

24. **Goodman**, R. D. (2013). The Transgenerational Trauma and Resilience Genogram. – In: *Counselling Psychology Quarterly*, 26(3-4), pp. 386 – 405.

25. **Guterres**, A. (2019). Conflict Related Sexual Violence: Report of the Secretary-General to the Security Council (S/2019/280). [online]. [retrieved August 13, 2019]. <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2019/04/report/s-2019-280/Annual-report-2018.pdf>.

26. **Hirsch**, M. (2008). The Generation of Postmemory. – In: *Poetics Today*, 29(1), pp. 103 – 128.

27. **Hirst**, W., D. Manier. (2008). Towards a psychology of collective memory. – In: *Memory*, 16(3), pp. 183 – 190.

28. **Human Rights and Equal Opportunity Commission**. (1997). *Bringing them home: Report of the National Inquiry into the Separation of Aboriginal and Torres Strait Islander Children from Their Families*. Sydney, NSW. [online]. [retrieved August 3, 2019]. https://www.humanrights.gov.au/sites/default/files/content/pdf/social_justice/bringing_them_home_report.pdf.

29. **Human Rights and Equal Opportunity Commission**. (2008). *Social Justice Report*. Sydney, NSW. [online]. [retrieved August 3, 2019]. https://www.humanrights.gov.au/sites/default/files/content/social_justice/sj_report/sjreport08/downloads/SJR_2008_full.pdf.

30. **Jordanova**, K. (2012). Transmission of Traumatic Experiences In the Families of War Survivors from Bosnia and Herzegovina. – In: *Contemporary Issues*, 5(1), pp. 52 – 60.

31. **Jung**, C. G. (1978). *After the Catastrophe*. – In: *Civilization in Transition, The Collected Works of C. G. Jung*. Vol. 10. Princeton, N.J.: Princeton University Press, pp. 194 – 217.

32. **Katz**, L. (25 May 2019). *The Effects of the Holocaust on the Children of Survivors*. ThoughtCo. [online]. [retrieved July 23, 2019]. <https://www.thoughtco.com/holocaust-effects-on-children-of-survivors-2076561>.

33. **Kalayjian**, A. and M. Weisberg. (2002). Generational Impact of Mass Trauma: The Post-Ottoman Turkish Genocide of the Armenians. – In: *Piven*, Jerry S., Boyd, Chris, and Lawton, Henry. (eds.) *Jihad and Sacred Vengeance*. New York, NY: Writers Club Press, pp. 254 – 279.

34. **Karenian**, et al. (2010). Collective Trauma Transmission and Traumatic Reactions Among Descendants of Armenian Refugees. – In: *International Journal of Social Psychiatry*, 57(4), pp. 327 – 337.
35. **Keefe**, Th. & R. E. Roberts. *Realizing Peace: An Introduction to Peace Studies*. Ames: Iowa State University Press, 1991.
36. **Kellermann**, P. F. *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley Publishers, 2007.
37. **Kirmayer**, L., J. Gone, J. Moses. (2014). Rethinking Historical Trauma. – In: *Transcultural Psychiatry*, 51(3), pp. 299 – 319.
38. **Kirsta**, A. (15 March 2014). The trauma of second-generation Holocaust survivors. – In: *The Guardian*. [online]. [retrieved July 23, 2019]. <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2014/mar/15/trauma-second-generation-holocaust-survivors>.
39. **König**, U., C. Reimann. *Closing a Gap in Conflict Transformation: Understanding Collective and Transgenerational Trauma*. Bern: Ximpulse, 2018. [online]. https://www.ximpulse.ch/wp-content/uploads/1806Collective_Trauma.pdf.
40. **Kucera**, J. (6 August 2018). For Armenians, they're not occupied territories – they're the homeland. [online]. [retrieved August 26, 2019]. <https://eurasianet.org/for-armenians-theyre-not-occupied-territories-theyre-the-homeland>.
41. **Lyons**, G. (27 June 2016). Jewish Trauma May Be Passed Down Through The Generations. Medium. [online]. [retrieved July 27, 2019]. <https://medium.com/the-establishment/for-jewish-people-trauma-is-passed-down-across-generations-bf9aa503778b>.
42. **Maxwell**, K. (2014). Historicizing Historical Trauma Theory: Troubling the Trans-Generational Transmission Paradigm. – In: *Transcultural Psychiatry*, 51(3), pp. 407 – 435.
43. **Miller**, D. E. and L. T. Miller. (1991). Memory and Identity Across the Generations: A Case Study of Armenian Survivors and Their Progeny. – In: *Qualitative Sociology*, 14(1), pp. 13 – 38.
44. **Mohatt**, et al. (2014). Historical Trauma as Public Narrative: A Conceptual Review of How History Impacts Present-Day Health. – In: *Social Science & Medicine*, 106, pp. 128 – 136.
45. **Olick**, J. K. (2003). The Guilt of Nations. – In: *Ethics & International Affairs*, 17(2), pp. 109 – 117.
46. **O'Loughlin**, M. (2009). A Psychoanalytic Exploration of Collective Trauma Among Indigenous Australians and a Suggestion for Intervention. – In: *Australasian Psychiatry*, 17(1_suppl), pp. S33 – S36.
47. **Paikin**, S. [The Agenda with Steve Paikin] (21 November 2017). Overcoming Historical Trauma. [online]. [retrieved August 14, 2019]. <https://www.youtube.com/watch?v=57NbSzp6Zfc>.
48. **Schechter**, D. (2003). Intergenerational communication of maternal violent trauma: Understanding the interplay of reflective functioning and post-

traumatic psychopathology. – In: *Coates, S., J. Rosenthal and D. Schechter. (eds.)* September 11: Trauma and Human Bonds. London: Analytic Press, pp. 115 – 142.

49. **Smith** College School for Social Work. [Smith College School for Social Work]. (4 November 2015). Maria Yellow Horse Brave Heart: Historical Trauma in Native American Populations. [online]. [retrieved August 14, 2019]. <https://www.youtube.com/watch?v=RZtCS1362UI>.

50. **Perroud, N., et al.** (2014). The Tutsi Genocide And Transgenerational Transmission of Maternal Stress: Epigenetics And Biology of the HPA Axis. – In: *The World Journal of Biological Psychiatry*, 15(4), pp. 334 – 345.

51. **Peterson, C., M. Seligman.** Character Strengths and Virtues: a Handbook and Classification. Washington DC and New York: American Psychological Association & Oxford University Press, 2004.

52. **Roth, M. et al.** (2014). Transgenerational Consequences of PTSD: Risk Factors for the Mental Health of Children Whose Mothers Have Been Exposed to the Rwandan Genocide. – In: *International Journal of Mental Health Systems*, 8(12), pp. 1 – 12.

53. **Rudahindwa, S., et al.** (2018). Transgenerational Effects of the Genocide Against the Tutsi in Rwanda: A Post-Traumatic Stress Disorder Symptom Domain Analysis. – In: *AAS Open Research*, 1(10), pp. 1 – 9.

54. **Sotero, Michelle M.** (2006). A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. – In: *Journal of Health Disparities Research and Practice*, 1 (1), pp. 93 – 108.

55. **Shrira, A.** (2019). Parental PTSD, health behaviors and successful aging among offspring of Holocaust survivors. – In: *Psychiatry Research*, 271, pp. 265 – 271.

56. **Shrira, A. et al.** (2019). Complex PTSD and Intergenerational Transmission of Distress and Resilience Among Tutsi Genocide Survivors And Their Offspring: A Preliminary Report. – In: *Psychiatry Research*, 271, pp. 121 – 123.

57. **Staub, E.** (2006). Reconciliation after Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of Violence, Psychological Recovery, and Steps toward a General Theory. – In: *Political Psychology*, 27 (6), pp. 867 – 894.

58. **United Nations.** (1948). Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. [online]. [retrieved August 9, 2019]. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>.

59. **United Nations Security Council.** (2016). Resolution 2334. [online]. [retrieved August 9, 2019]. [https://undocs.org/S/RES/2334\(2016\)](https://undocs.org/S/RES/2334(2016)).

60. **United Nations High Commissioner for Refugees.** (2009). Azerbaijan: Analysis of Gaps in Protection of Internally Displaced Persons (IPDs). [online]. [retrieved August 9, 2019]. <https://www.unhcr.org/protection/convention/4bd7edbd9/azerbaijan-analysis-gaps-protection-internally-displaced-persons-idps.html>.

61. **University of Minnesota Extension Children, Youth & Family Consortium [UofMNCYFC].** (4 March 2015). What is Historical Trauma? [online]. [retrieved August 14, 2019]. <https://www.youtube.com/watch?v=AWmK314NVrs>.

62. **Tint**, B. S. (2011). Trauma, Intergenerational Transmission of. – In: *Christie*, D. (ed.) *The Encyclopedia of Peace Psychology*. John Wiley & Sons.
63. **Van Ijzendoorn**, M. H., M. J. Bakermans-Kranenburg & A. Sagi-Schwartz. (2003). Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adapted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization. – In: *Journal of Traumatic Stress*, 16(5), pp. 459 – 469.
64. **Volkas**, A. (2003). Keynote speech delivered to the National Association for Drama Therapy, Albuquerque, New Mexico. [online]. [retrieved August 11, 2019]. <http://www.healingthewoundsofhistory.org/about-2>.
65. **Wesley-Esquimaux**, C. & M. Smolewski. Historical trauma and Aboriginal healing. Ottawa, Canada: Aboriginal Healing Foundation, 2004.
66. **Whitbeck**, Les B., et al. (2004). Conceptualizing and Measuring Historical Trauma Among American Indian People. – In: *American Journal of Community Psychology*, 33(3-4), pp. 119 – 130.
67. **Yehuda**, R., A. Lehrner. (2018). Intergenerational transmission of trauma effects: putative role of epigenetic mechanisms. – In: *World Psychiatry*, 17(3), pp. 243 – 257.
68. **Zerubavel**, E. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: The University of Chicago Press, 2003.